

JUDGMENTS ABOUT THE SYSTEM OF CRIMINAL PUNISHMENTS ACTING IN OUR COUNTRY DURING THE PERIOD OF ZOROASTRIANISM

Miratdiyin Shamshetdinovich Najimov

Doctor of Law (DSc)

Associate Professor, Department of Criminal Law, Procedure, and Criminology
Berdaq Karakalpak State University

E-mail: mirlaw83@mail.ru

Nukus, Karakalpakstan

Erkimbay Muratbayevich Tileuov

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy

Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

E-mail: tileuov.erkimbai@gmail.com

Nukus, Karakalpakstan

ABOUT ARTICLE

Key words: Avesta, Vendidad, death penalty, imprisonment, purposes of punishment, corporal punishment, exile, lashing, confiscation, fine, compensation.

Received: 02.12.25

Accepted: 03.12.25

Published: 04.12.25

Abstract: In the article, the author, from a scientific and theoretical position, examined the system of criminal penalties applied during the period of Zoroastrianism on the territory of Uzbekistan. In particular, the types and composition of punishments used during this period were studied, the features of their application and purposes were examined, the results of scientific research, the views and approaches of scientists and researchers regarding the classification of punishments for crimes in the Avesta were analyzed. Based on the results of the study, relevant scientific and theoretical conclusions are presented.

МАМЛАКАТИМИЗ ҲУДУДИДА ЗАРДУШТИЙЛИК ДАВРИДА АМАЛ ҚИЛГАН ЖИНОЙ ЖАЗОЛАР ТИЗИМИГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР

Миратдийин Шамшетдинович Нажимов

Юридика фанлари доктори (DSc)

“Жиноят ҳуқуқи, процесси ва криминалистика” кафедраси доценти

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

E-mail: mirlaw83@mail.ru

Нукус, Қорақалпоғистон

Еркинбай Муратбаевич Тилеуов

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти доценти

E-mail: tileuov.erkimbai@gmail.com

Нукус, Қорақалпоғистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Авесто, Вандидод, ўлим жазоси, озодликдан маҳрум қилиш, жазо мақсадлари, жисмоний жазолар, бадарға, қамчи билан савалаш, мусодара, жарима, товон.

Аннотация: Мақолада муаллиф томонидан Ўзбекистон ҳудудида зардуштийлик даврида амал қилган жиноий жазолар тизими илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилган. Хусусан, ушбу даврда амал қилган жазо турлари ва таркиби ўрганилиб, уларнинг қўлланиши, мақсадлари кўриб чиқилиб, бу борада амалга оширилган илмий тадқиқотлар натижалари, олимлар ва тадқиқотчиларнинг Авестода жиноятлар учун белгиланган жазоларни таснифига оид қарашлари ва ёндашувлари таҳлил қилинган. Тадқиқот яқунлари бўйича тегишли илмий-назарий хулосалар тақдим қилинган.

СУЖДЕНИЯ О СИСТЕМЕ УГОЛОВНЫХ НАКАЗАНИЙ, ДЕЙСТВОВАВШИХ В НАШЕЙ СТРАНЕ В ПЕРИОД ЗОРОАСТРИЗМА

Миратдийин Шамшетдинович Нажимов

Доктор юридических наук (DSc)

Доцент кафедры уголовного права, процесса и криминалистики, Каракалпакский государственный университет имени Бердака

E-mail: mirlaw83@mail.ru

Нукус, Каракалпакстан

Еркинбай Муратбаевич Тилеуов

Доктор философии (PhD) в области педагогики

Доцент, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиниёза

E-mail: tileuov.erkimbai@gmail.com

Нукус, Каракалпакстан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Авеста, Вендидад, смертная казнь, лишение свободы, цели наказания, телесное наказание, изгнание, нанесение ударов плетью, конфискация, штраф, компенсация.

Аннотация: В статье автором с научно-теоретических позиций исследована система уголовных наказаний, применявшихся в период зороастризма на территории Узбекистана. В частности, изучены виды и состав применявшихся в этот период наказаний, рассмотрены особенности их применения, целей, проанализированы результаты научных исследований, взгляды и подходы ученых и исследователей относительно

классификации наказаний за преступления в Авесте. По результатам исследования представлены соответствующие научно-теоретические выводы.

Кириш. Жиноятчилик салбий ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса сифатида инсоният тарихий ривожланишининг барча босқичларида мавжуд бўлган. В.А.Бачинин фикрича: “Цивилизация мавжуд бўлганидан бери, инсоният ҳаётининг ҳақиқий фожиаси ҳар кун жиноятлар орасида яшаш, уларнинг жирканч моҳиятини кўриш, уларнинг барча даҳшатларини англаш ва шу билан бирга, уларни таг-туғи билан мутлақо йўқотиш учун маънавий кучга эга бўлмасликдан иборат”.

Илмий (назарий, жиноят-ҳуқуқий, криминологик, криминалистик ва бошқа) ютуқлар, шунингдек, турли хил давлатларда давлат ҳуқуқий сиёсат доирасида ушбу иллатга қарши курашиш бўйича кўриладиган чораларга қарамай, жиноятчиликни бутунлай йўқ қилиш муаммоси ҳанузгача ҳал қилинмаган. Шу билан бирга, инсон табиати аввалбошданок шундай тузилганки, у ҳеч қачон бу ҳолатга тоқат қилмайди, доимо жиноятчиликка қарши курашиш ва жиноий соҳани такомиллаштиришнинг самарали воситаларини излаш жараёнида бўлади. Афлотун ёзганидек, “ҳеч ким ҳеч қачон бирон бир қилмиши учун жазосиз қолмаслиги керак”. Шунинг учун жиноятчилик ва жазо муаммоси ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Жиноятчилик ва жазо муаммоси узоқ тарихга эга бўлганлиги сабабли, унинг тарихий-ҳуқуқий тадқиқоти илмий, амалий ва ижтимоий аҳамиятга эга. Жиноятчилик ва жазо муаммосини тарихий-ҳуқуқий ўрганиш бу ижтимоий ҳодисалар эволюциясининг тарихий жараёнини кузатиб бориш, ўтмишда ва келажакда улар ривожланишининг умумий қонуниятларини аниқлаш, тўпланган тажрибани баҳолаш, жиноятга қарши курашиш ва самарали жазоларни қўллаш имконини беради. Бу жиноятчилик ва жазо институтини ривожлантиришнинг давомийлигини очиб беришга, ҳозирги кунда амалга ошириладиган давлат-ҳуқуқий таъсир чораларини такомиллаштириш ва жазо сиёсатини самарали амалга ошириш имконини беради.

Жиноятчилик ва жазо муаммосини ҳал қилиш экстремизм, терроризм, ислом радикализи, трансмиллий жиноятчилик, кибержиноятчилик ва бошқа миллий ва халқаро хавфсизлик, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига таҳдид солувчи жиноятлар, шунингдек жиноий жазо мақсадлари ва турларини ривожлантириш, уларни инсонпарварлаштириш тенденцияси, қатор жиноий ҳаракатларни декриминаллаштириш нуқтаи назаридан ғоят долзарбдир.

Жазо турли хил тарихий даврларда ўзгарган ва ҳар доим жиноятчиликка қарши курашда асосий восита бўлиб келган мураккаб ҳуқуқий институтдир.

Тарихан Ўзбекистонда жазо тизими кўплаб даврларни бошидан кечирган.

Илк жазо тизими тараққий этган давр – бу Зардуштийлик ҳуқуқий тизими даври.

Тахминан милoddан аввалги 2-минг йилликнинг охиридан бошлаб милodий VII асргача қадимги Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган зардуштийлик ҳуқуқий тизими, ўзбек ҳуқуқи шаклланишининг дастлабки босқичи бўлган.

Зардуштийлик Ислomга қадар бўлган ўз ривожланиш даврида ўзига ҳос диний-фалсафий тизим сифатида шаклланди ҳамда Марказий Осиё халқларининг аксарияти учун ҳуқуқнинг универсал манбаи сифатида хизмат қилиб келди.

Зардуштийлик даврида жазо тизими доимо ривожланиб борган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган Авесто қадимда мамлакатимиз ҳудудида яшаган қабилаларнинг диний ва дунёвий мафкураси, давлатчилигимизнинг маънавий – ахлоқий нормалари, қонун – қоидалари ва ҳуқуқи ҳақида асосий манба сифатида қимматли маълумот қолдирган. Хусусан, қандай ҳаракатлар қонунга ҳилоф деб топилиши ва улар учун жазолар Вандидодда белгиланган. Вандидод – Авестонинг беш ҳуқуқий наски – китобидан бизнинг кунларимизгача етиб келган ягона китобдир.

Авестода жиноят ва жазо масалалари ҳар томонлама тартибга солинганлигини кузатиш мумкин. Мисол учун, жиноятлар қуйидаги турларга бўлинган: динга қарши жиноят, шахсга қарши жиноят, ҳайвонларга қарши жиноят, мулкка қарши жиноят, табиатга қарши жиноятлар қабилар. Айтиш лозимки, динга қарши жиноятлар, қасддан қилинган жиноятлар ва такрорий жиноятлар учун, айниқса, қаттиқ жазолар белгиланган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тарихий ва таҳлилий тадқиқот методларига асосланган. Мақолада Марказий Осиёда Зардуштийликдини ва унинг муқаддас китоби “Авест” да жиноятлар учун белгиланган жазоларни таснифи таҳлил қилинди.

Адабиётлар таҳлили. Аҳамонийлар даврида энг кўп жазо турлари жисмоний жазолардан иборат эди. Қаттиқ жазолардан фойдаланилган - танани тамғалаш, танани шикастлаш, айбдорни танасининг ёки бошқа аъзоларининг у ёки бу қисмидан маҳрум қилиш, кўриш қобилятини йўқотиш ва бошқалар. Улар инсон ҳаёти, шаъни ва кадр-қимматига қарши, шох ва унинг атрофидагиларга қарши ва бошқаларга қарши жуда оғир жиноятлар содир этишда қўлланилган.

Айни чоғда, ўша даврдаёқ қўлланилган баъзи жазолар жиноятчини тузатиш хусусиятига эга эди. Масалан, бу турларга асосан шармандали жазоларни киритиш мумкин, хусусан, подшоҳга яқин одамлар рўйхатидан маълум инсон исмини олиб ташлаш, яшаш жойидан ҳайдаш, жарима, баъзи жисмоний жазолар ва бошқалар.

Тадқиқотчилар ушбу даврда қўлланилган жазо турларини турлича таснифлайди. Масалан, А.Г. Периханян ушбу даврдаги жазо тизимини қуйидаги асосий турларга ажратади: а) жисмоний жазолар; б) мол-мулкни тўлаш орқали айбини қоплаш; в) ишлаб тўлаш (дала ишларини жазо сифатида тайинлаш); фуқароликдан четлатиш.

А.Г. Холиқов жазоларни қуйидаги гуруҳларга ажратади: а) жисмоний жазо (қамчи, таёқ); б) жарима; в) ахлоқ тузатиш ишлари (жиноятчини ёвуз кучлар, жонзотлар билан курашда ва хайрли ишларга хизмат қилишда иштирок этиши); г) озодликни чеклаш (қамок, қуллик ва бошқалар); д) муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш (масалан, тиббий фаолият); е) ўлим жазоси - "маргарзан", "пешутану", "танафухр". И.Б. Бўриев қуйидаги жазо турларини келтиради: жарима, жисмоний жазо, синовдан ўтиш, кечирим сўраш, ўлим жазоси.

Жазолар енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар, ижтимоий мавқеига (эркин ёки қул), жинсга ва бошқаларга қараб қўлланилган.

Бундан ташқари, жазо белгиларига эга бўлган кўплаб синов турлари қўлланилган. Масалан, айбини исботлаш учун, айбдор шахс махсус ичимликлар ичишга мажбур бўлиб, бу одатда одам ўлими билан тутаган.

Жазолар жисмоний, мулкӣ ва диний-маросим характерига эга бўлган.

Ўлим жазоси энг қадимий жазо сифатида зардуштийлик даврида кўплаб жиноятларни содир этганлик учун тайинланган. У ҳаёт ва соғлиққа, табиат ва ҳайвонот дунёсига, мулкка, оилага, ҳокимиятга қарши жиноятлар, шунингдек диний ва ахлоқӣ характердаги жиноятларга қарши тайинланган. Кўп ҳолларда, ҳукуматга қарши жиноят содир этганликлари, қиролнинг шахсига ва унинг қариндошларига нисбатан ҳурматсизлик кўрсатганликлари, қиролга қарши чиқишгани ёки уни ўлдирмоқчи бўлганликлари ва бошқалар учун ўлим билан жазоланганлар. Авесто ва ушбу даврнинг бошқа қонун манбаларида рецидивлар, яъни бир хил қилмишни олтинчи, еттинчи ва саккизинчи марта содир этганидан кейин ўлим жазоси назарда тутилган.

Айни чоғда, жасадни ерга кўмиш, ўликларнинг танасининг бир қисмини ейиш кабилар ҳеч қачон кечирилмайдиган гуноҳлар қаторига киради.

А.Г. Холиқов маргарзан - ўлим жазоси белгиланган қуйидаги қилмишларни санаб ўтади: тақиқланган нарсаларни сотиш ва сотиб олиш билан шуғулланиш, яхши (зардўштий) инсонни ўлдириш, сеҳргарликни ўргатиш, бошқаларга захар бериш, ўликларнинг бўлақларини ейиш, ўлик бўлақларини сувга ёки оловга отиш, кўприкларни ўрнатиш ёки йўқ қилишга халақит бериш, аёлларни ўғирлаш.

Зардуштийликнинг ҳуқуқӣ тизимидаги энг кенг қўлланадиган жазо тури бу – “Пишавтану”. Бу атама “Авестода” ўз гуноҳи учун танасини бағишлаган одам маъносини

англатади. Унинг бошқа бир маъноси “арзон ўлим”, яъни гуноҳлари эвазига ўлим жазосини топган шахс тушунилади.

Ўлим жазоси бачабозлик, Баҳрам ёнғинини ўчириш, сув қуйруғини ўлдириш, сақлаш шартномаси шартларини бузиш, зардуштийликдан четлашиш, ўғирлик ва ҳ.к.лар учун қўлланилган. Шунингдек, тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу шахслар, зардуштийлик таълимотига кўра, "буридапул" деб номланган, яъни жаннатга олиб борадиган Чинват кўпригидан узилиб қолган одамлардир.

Вандидод инсон пешутануга айланадиган бешта амални санаб ўтади. Бу ерда, пешутану маргарзан учун синоним вазифасини бажаради. Яъни, пешутануга айлангани учун айбдор бўлган ҳар бир киши жарима тўлаш билан кечирилмайди, ўлим жазосидан қутулиб қолиши мумкин эмас.

Айтиб ўтилганидек, ўлим жазоси турли ҳаракатлар учун қўлланилган. Масалан, бировнинг қулини ўзлаштирган ёки қочоқ қулни эгасига қайтаришдан бош тортган киши ўлим жазосига тортилган. Зино ўлим билан қаттиқ жазоланади, бу асосан хотин томонидан содир этилган ҳолатларга тегишли эди. Қонун эркак кишига хиёнат қилгани учун хотинини ўлдириш ҳуқуқини берган. Зардуштийлик давридаги давлатларда жиноят ҳуқуқининг алоҳида муҳофаза қилинадиган объекти ҳисобланган табиатни бошқариш нормаларини бузганлиги учун ҳам ўлим жазоси тайинланган.

Зардуштийлик давридаги барча давлатларда жазоларни тайинлаш принциплари ва қоидалари жазоларни оғирлиги ва шафқатсизлиги билан ажралиб туради. Улардан фойдаланишнинг сабаби уларни давлат ҳокимияти душманларини кўрқитиш, марказлашганликка қарши кучларни камайтириш ва жамиятда тартиб ўрнатиш воситаси сифатида бўлган. Жазонинг шафқатсизлигига исбот сифатида одамнинг терисини шилиш ва ўлим жазосининг бошқа шакллари, кўришдан маҳрум қилиш, танага шикаст етказиш ва тананинг айниқса сезгир қисмларини тамғалаш каби жазолар мавжуд бўлганини кўрсатиш мумкин.

Жазонинг содир этилган жиноятга муносабблигига эътибор қаратилмаган. Масалан, қирол Дарийдан қолган Беҳистун ёзувида, ҳатто оғир оқибатларга олиб келмаган ҳаракатлар учун ҳам ўлим жазоси берилган (ёлғон гувоҳлик, ўғирлик ва бошқалар). Ҳукмдор ва унинг атрофидагиларга қарши жиноятлар содир этган шахслар алоҳида шафқатсизлик билан жазоланган.

Жазоларни ижро этишни осонлаштиришга ёрдам берадиган воситалар ва механизмлар ихтиро қилиниши билан жазоларнинг шафқатсизлиги аста-секин камайди.

Зардуштийлик давридаги давлатларда жазони ижро этиш воситалари ҳар доим ҳам бир хил бўлмаган. Масалан, ўлим жазоси ҳар доим ҳам ва ҳамма жойда бир хил тарзда ижро

этилмаган. Бир жойда у бошни ёриш шаклида бўлса, бошқасида терини шилиш, заҳарлаш, сувга чўктириш ёки осиб қўйиш ва ҳ.к. Шунингдек, у ёки бу қилмишнинг жиноят деб тан олиниши бир хил бўлмаган. Бир минтақада маълум бир қилмиш жиноят сифатида жазоланган, аммо бошқа минтақадаги шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар жазога сазовор эмас деб тан олиниши мумкин эди. Бунга қадимги Марказий Осиё ва Эрон давлатларининг турли дин ва эътиқодлари, урф-одатлари ва анъаналарига эга бўлган ҳудудлари кенглиги сабаб бўлган. Буни Аҳамонийлар империясининг 20 дан ортиқ сатрапияларга (ҳарбий-маъмурий округлар) бўлиниши, улар бошқарувда, шу жумладан суд ишларини амалга оширишда кенг ваколатлар ва автономияларга эга бўлганлиги ҳам тасдиқлайди. Ушбу маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг ҳар бири ўзига хос урф-одатлар, анъана ва маросимларга эга эди. Буларнинг барчаси ушбу даврнинг ҳудудий хусусиятларида жиноят ва жазо институтларининг ривожланишининг хилма-хиллигига ёрдам берди.

Авесто даврида кенг қўлланилган жазоларнинг яна бир гуруҳи жисмоний жазолар ҳисобланган. Авесто ва бошқа диний ва ҳуқуқий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу даврда қўлланилган жазоларнинг аксарияти жисмоний характерга эга эди. Ушбу турдаги жазоларни жарима ёки товон тўлаш билан алмаштириш мумкин эди. Одамлар соғлиғига зарар етказиш учун энг кам жазо таёқ ва қамчи билан бешта зарбадан ёки қамчи билан учта зарбадан иборат эди.

Бунда Авестода “аспиҳиҳ–ашатра” ва “саравушу-чарана” иборалари муайян гуноҳкор содир бўлганда қўлланиладиган жазо қуроли, гуноҳкорларни жазоловчи асбоб (таёқ, қамчи, дарра) ҳисобланади. Бировни қасддан уриб, унинг қонини тўккан кимсани эллик қамчидан тўқсон қамчигача савалашган. Шунингдек, агар кимки бировни уриб суягини синдирса, жиноятчига нисбатан отнинг терисидан ясалган қамчин билан, етмишдан тўқсон қамчигача уриш жазоси белгиланган.

Баъзи жиноятларни содир этганлик учун таёқ ва қамчи билан зарба бериш шаклида энг юқори жазо бир неча мингдан ошган. Масалан, Вандидодда сувсарни ўлдириш учун 10 минг зарба қамчи ва 10 минг зарба таёқ билан, жами - 20 000 зарба билан жазоланиш белгиланган.

Жисмоний жазонинг барча турлари жисмоний азоб-уқубатларни келтириб чиқаришга қаратилган эди. Мутахассисларнинг фикрига кўра, "Авесто" да кўзда тутилган жазоларнинг 90% дан ортиғи қамчи ва таёқлар билан уришдан иборат бўлган.

Жиноятларнинг бир нечта кўлами ёки тоифалари белгиланганлиги сабабли, табиий равишда, жисмоний, мулкӣ ёки бошқа бўлишидан қатъи назар, жазолар турлича бўлган. Шунингдек, ушбу белгиларга қараб жазо миқдори янада оғирлашган.

Масалан, инсон соғлиғига қарши жиноят содир этганда, жазо 5 та зарбадан бошлаб таёқ ва қамчи билан уришдан бошланади, аммо такрорий жиноятда 200 марта таёқ ва қамчи билан уришгача кўтарилади.

Жисмоний характердаги бошқа жазо турлари ҳам қўлланилган. Масалан, Элам қонунларига кўра, агар бирор киши отасига қўлини кўтариб, уни урган бўлса, унинг қўли кесилган. Сохта гувоҳлик учун шахснинг тили кесилган. Тухматда айбдор бўлган ёки бошқасини жиноят содир этганликда айблаган, аммо айбини исботлай олмаган шахснинг ўзи қаттиқ жазога тортилган. Одатда, бундай ҳолларда, у шахсни айблаган, аммо айбини исботлай олмаган қилмиши учун назарда тутилган жазо билан жазоланган.

Жарима ва товон пули тўлаш кўпинча қўлланиладиган бошқа жазо тури сифатида қаралиб, деярли барча турдаги ҳуқуқбузарликлар, шу жумладан жиноятлар учун тайинланган. Авесто нормалардан бирида ҳатто, жисмоний ёки бошқа жазо турлари билан бир қаторда, асосий ёки қўшимча жазо сифатида айбдорни жарима ва товон тўлаш белгиланган, масалан, унда инсон саломатлиғига қарши жиноятлар учун.

Айб учун товон ҳам тўланган. Баъзи ҳолларда чорва пул бирлиги сифатида ишлатилган. Сосонийлар даврида жисмоний жазони назарда тутган кўплаб меъёрлардан қатъий назар, жарима ёки зарарни қоплаш хусусиятига эга бўлган кўплаб жазолар қўлланилган. Мулкка зарар етказилган ва мулк ҳуқуқи бузилган (ўғирлик, мулкни талон-тарож қилиш, суиистеъмол ва бошқалар) суд ҳар доим айбдорга зарарни қоплаш мажбуриятини юклаган.

Кейинги даврларда пул муносабатларининг ривожланиши билан жарима айниқса кенг қўлланилган. У деярли барча турдаги жиноятлар учун қўлланган. Жарима миқдори содир этилган жиноятнинг оғирлиги ва қўриқладиган объектнинг аҳамиятига боғлиқ эди. Масалан, вояга етмаганни зўрлаш учун 600 та драхма, бошқа бировнинг рафиқаси билан зино қилиш учун 300 сатер ва ҳк.

Шу билан бирга, баъзи нарсалар жарима предмети бўлиши мумкин эмас эди. Шартнома асосида маҳкум жиноят содир этилгунга қадар бошқа шахсга ўтказиб юборилган нарсани олиб қўйиш мумкин эмас эди. Уни ушбу мулкнинг янги эгасидан тортиб олиш мумкин эмас, ҳатто жиноят содир этилишидан олдин васиятномалар рўйхатига киритилган нарсалар ҳам жарима сифатида олиниши мумкин бўлмаган.

Инсон саломатлиғига қарши жиноят содир этганлик учун жарима ўзига хос хусусиятларга эга эди. Дўппослаш учун жарима миқдори берилган зарбалар сонига ва уларнинг оқибатларига боғлиқ эди.

Ушбу турдаги жазонинг муаммоси жарима кимга тўланишида бўлган. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, жазо жабрланувчига тўланган, мусодара қилинган мол-мулк

давлат хазинасига ўтказилган. Ёки жарима миқдори икки мартаба ундирилиб, ярми жабрланувчига, ярми эса давлат хазинасига ўтказилган.

Адабиётда, содир этилган жиноятлар турига қараб, олинган жарималар ибодатхоналар, давлат ёки жабрланганлар фойдасига ундирилганлиги қайд этилган. Масалан, классик зардуштийлик даврида баъзи жиноятлар учун жарималар ибодатхоналар ва маъбадлар фойдасига ундирилган. Кейинчалик, давлат кучайганида, жариманинг салмоқли қисми давлат хазинасига туша бошлади.

Бинобарин, жамият ва давлат ривожланиши билан жазолаш тизими ва уни қўллаш шакллари ва усуллари ҳам ривожланган. Шафқатсиз ва ғайриинсоний қўлланиш шаклларига эга бўлган архаик жазо турлари сезиларли даражада камайтирилган. Бунинг ўрнига моддий, жисмоний ва психологик характердаги жазолар қўлланила бошланади. Буларга жарима, товон тўлаш, мажбурий ахлоқ тузатиш ишлари ва бошқалар кирази.

Жумладан, Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги давлатларда, айниқса Авестога кўра, ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазо кенг қўлланилган. Масалан, баъзи бир гуноҳкор ишларда айбдор бўлган шахс давлат ерларида ёки диний ташкилот ерларида ахлоқ тузатиш ишлари шаклида жазоланиши мумкин эди. Шунингдек, улар бундай одамларнинг меҳнатидан жамоат ерларида фойдаланишган, ерни ҳаром нарсаларни, ўлик одамлар ва ҳайвонларнинг жасадларини тозалаш, муқаддас олов учун ўтин йиғиш, каналларни қозиш, ерларни суғориш ва ҳ.к. ишларда фойдаланилган. Бундай жазолар асосан диний ва экологик меъёрларга риоя қилмаслик учун қўлланилган.

Енгил ҳуқуқбузарлик учун жазо қамчи билан уриш бўлган, бу битта қўй нархидаги жаримага тенгдир. Худди шу ўлчов, меҳнатга ҳақ тўлашда, қишлоқ хўжалиги ишларининг бир кунига тенг бўлган.

Юқорида айтилганидек, атроф-муҳитга қарши жиноятларнинг айрим турларини содир этганлик учун ҳам ахлоқ тузатиш ишлари тайинлаган. Масалан, сувсар махсус ҳимоя остидаги ҳайвон деб ҳисобланган, Ахура Мазда томонидан яратилган барча ҳайвонлар орасида у сувнинг тозаллигини яхшилашга, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга, ер унумдорлигини оширишга, одамларни касалликлардан ҳимоя қилишга ва бошқаларга ҳисса қўшади, деб ҳисобланган. Авестода таъкидланишича, минг жуфт итдан иккита сувсар пайдо бўлади - битта урғочи ва битта эркак, шунинг учун итлар қонидан келиб чиққан ҳолда улар Ахура Мазданинг яхши жонзоти ҳисобланиб, диний ва ҳуқуқий меъёрлар билан жиддий ҳимоя қилинган.

Таъкидланганидек, ахлоқ тузатиш ишлари, биринчи навбатда, оташ ибодатхонаси фойдасига амалга оширилган. Масалан, маҳкумга 10 минг уюм қуруқ ва тоза ўтин ва 10 минг уюм хушбўй ўтинни ибодатхонага олиб келиш мажбурияти юкланган. Шунингдек,

оташ ибодатхонаси фойдасига у зарур бўлган уй-рўзғор буюмлари: супурги, болта, идиш-товоқларни ва бошқаларни бериши керак бўлган, аскарларга кийим-кечак ва ҳарбий қурооларни, зарур бўлган асбоб-ускуналарни беришга мажбур эди. Ахлоқ тузатиш ишлари жазосига лойиқ жиноятни содир этганликлари учун улар қишлоқ хўжалиги фойдасига итнинг баландлиги ва кенглигига тенг канал қазिशга, шунингдек, одамларнинг ўтишлари учун сой ва каналларда 14 кўприк қуришга мажбур бўлган. Ундан уйлар ва ҳайвонларга мўлжалланган бошпаналарни қуриш ҳам талаб қилинган. У 14 та кучукчани боқиш, тери касалликларини даволаш ва 18 та итнинг жасадини ҳашаротлардан тозалаш ва ҳ.к. Ушбу жиноятда айбланаётган шахс 10 минг зарарли ҳайвонлар ва ҳашаротларни ўлдиришга мажбур бўлган, улар орасида бўри, шоқол, сичқон, каламуш, илон, тошбақа, чаён, ўргимчак, чивин ва бошқалар бўлган.

Хуллас, Авесто ва бошқа қонун манбаларида ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазо кўзда тутилган ва унинг турли шакллари жиноят содир этган шахсларга нисбатан кенг қўлланилган.

Озодликни чеклаш ва озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо ҳам кенг қўлланилган. Тарихан Ўзбекистон ҳудудида зардуштийлик қонунининг бутун даврида озодликни чеклаш жиноят-ҳуқуқий характерга эга бўлган чора сифатида қўлланилган ва у мерос тариқасида кейинги ҳуқуқий тизимларга ўтиб кетган.

Ушбу турдаги жазонинг ўзига хос хусусияти шундаки, жинсий қилмиш содир этганликда айбдор бўлган ёки ўша даврнинг мулоҳазалари ва дунёқарашига биноан ижтимоий хавфли деб топилган шахсга нисбатан ижтимоий ва давлат мажбурлаш чоралари қўлланилиб, улар кўпинча чеклаш хусусиятига эга эди. Масалан, Авесто ва зардуштийлик даври давлатлари қонунларининг бошқа манбаларида ҳайз пайтидаги аёлга муқаддас оловга яқинлашиш, сувга ва суғориладиган ерларга, бошқа тоза жойларга бориш тақиқланган. Бундай ҳолатда бўлган аёл "армешт", уни сақланадиган жой "армештгоҳ" ёки "армештгос" деб номланган. У тўлиқ тикланишигача у жойда бўлиши керак эди. Шунингдек, ўликларнинг жасадини бир кишига мустақил равишда ва бошқаларнинг ёрдамисиз дахмага олиб бориш тақиқланган эди, чунки у жасадни кўчириш пайтида юқиши, ҳаром бўлиб қолиши ва жамиятнинг бошқа аъзоларига юқиши мумкин. Агар бирор киши, барча тақиқларга қарамай, бундай қилмишни содир этган бўлса, демак, унинг ҳаракати ва баъзи жойларда бўлиши чекланган.

Баъзи урф-одатларни содир этиш ёки диний маросимларни бажаришдан бош тортиш учун баъзан инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари чекланган. Масалан, агар киши йиллик диний қурбонликда ўз улушини қўшишдан бош тортса, демак, бу уни диний маросимларда қатнашишдан маҳрум қилиш учун асос бўлган. Худди шу хатти-ҳаракатни такроран содир

этганида унинг процессуал ҳуқуқий лаёқати чекланган, кейин янги такрорланган тақдирда чорва моллари мусодара қилинган, кейинчалик мулкӣ ҳуқуқлари чекланган - у оиланинг мулкида ўз улушига эга бўлиш ҳуқуқини йўқотган. Бундай хатти-ҳаракатлар учун жазонинг сўнгги босқичи ўлим жазосини қўллаш ёки жамоадан чиқариб юборишдан иборат эди.

Ахамонийлар ва Сосонийлар даврларида энг кенг тарқалган жазо турларидан бири қамоқ бўлиб, у жиноят содир этган шахсни маълум бир жойда бутун жамиятдан ажратилган ҳолда сақлаш шаклида амалга оширилган, бу жой зиндон деб номланган.

Бундай жойлардаги шароитлар жуда қаттиқ ва ғайриинсоний эди. Аксарият ҳолларда жиноятчиларни зиндонда сақлаш маҳкумнинг ўлими билан якунланди. Кўпгина ҳолларда, ҳуқуқбузарни бундай ушлаб туриш мақсади ҳам шу эди, яъни жиноятчи умрининг охиригача қамоқда сақланган.

Озодликдан маҳрум қилиш ҳар қандай жиноят турига нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган. Давлатчиликнинг ривожланиши билан кўпинча қамоқ жазоси тайинлана бошланган. Ҳаёт ва соғлиққа қарши жиноятлар, диний жиноятлар, мулкка қарши жиноятлар ва бошқалар учун бундай жазолар назарда тутилган. Жазо муддатлари маълум муддатдан умрбод озодликдан маҳрум қилишгача тайинланган. У бошқа жазо турлари билан биргаликда қўлланилган. Баъзи ҳолларда, бошқа жазо турлари сингари, у ҳам такроран жиноят содир этилиши муносабати билан қўлланилган.

Мисол учун, агар бирор киши ўғирлик қилган бўлса, у тамғаланган. Агар у яна ўғирликни содир этган бўлса, унда унга янги тамға босилган. “Агар у тўрт марта тамғаланган бўлса ва кейин яна шу каби жиноят содир этган бўлса, унинг қамоқдан озод этилиши мумкин бўлмаган”.

Жамоадан ҳайдаб чиқариш ва сургун қилиш қадимги давлатлар, айниқса зардуштийлик даври жиноят ҳуқуқида асосий жазо турларидан бири сифатида қаралган. Улар динга қарши жиноят содир этган, қабила ва жамоат қоидаларини бузган ва бошқа турдаги хатти-ҳаракатларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилган. У мол-мулкни мусодара қилиш, жарималар ва жисмоний жазо каби жазолар билан биргаликда қўлланилган.

Бундай жазолар йиллик қурбонликда қатнашишдан бош тортганлик учун қўлланилган. Агар бирор киши йиллик қурбонликдан олтинчи марта ўз ҳиссасини қўшишдан бош тортса, у ҳолда унинг айби "ўта юқори айб"га тенглаштирилиб, ҳуқуқбузар жамоадан четлаштирилиб, бу фуқаролик лаёқатининг тўлиқ йўқолишига олиб келган. Сосонийлар даврида, агар у ўта оғир жиноят содир этган бўлса, у жамоадан чиқариб юборилган, бу ҳам ушбу шахс томонидан ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқий лаёқатини йўқотишига асос бўлган.

Бундай жазо оила ва жамиятга қарши жиноят содир этган шахсларга нисбатан ҳам қўлланилган. Масалан, оиласини қаровсиз қолдириш, эрини алдаш ёки турмушга чиқмаган қиз томонидан зино қилиш, одам ўлдириш. Кўпинча бу қилмишлар ҳаёсизлик характерга эга бўлган. Кўпгина ҳолларда, зино оила ва жамиятда ўз ўрнини, ҳурматини йўқотишига олиб келган.

Мисол учун, эр-хотиннинг бир-бирига хиёлати қаттиқ қораланган, бегона эркак билан жуфтлашган аёл бадном этилган, жазоланган ва никоҳдаги эр учун “ҳаром” ҳисобланган.

Шунингдек, Зардуштийликда инсонларнинг ёлғиз яшаши қораланган. Балоғатга етган қиз бола ота-она, жамоа райини писанд қилмай, зурриёт қолдиришни истамай турмуш курмаса, у қопга солиниб, йигирма беш дарра калтакланган.

Агар эркак киши зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босилиб, бадном қилиш мақсадида белига ҳар доим темир камар боғлаб юришга мажбур этилган.

Баъзи жиноий ҳаракатларни содир этиш учун жазо мол-мулкни мусодара қилиш шаклида бўлган. Жумладан, хусусий мулкка тожовуз қилганда, нафақат ўғрининг мол-мулки балки бутун қабиланинг (“вис”) мол-мулки мусодара қилинган ва лаънатланган. Шунингдек, бу жазо оилани васийсиз қолдириш, мулкка қарши жиноят содир этиш учун тайинланган.

Мулкни мусодара қилиш тарзидаги жазо сеҳргарлик билан шуғулланган шахсларга ҳам қўлланилди. У ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланилган. Масалан, жодугарлик билан шуғулланиш энг оғир гуноҳлардан бири ҳисобланиб, у асосан ўлим жазоси билан жазоланган, аммо мол-мулк мусодара қилиниши қўшимча жазо сифатида ҳам қўлланилган.

Шунингдек, зардуштийлик жиноят қонунчилигининг диний ва ҳукукий нормалари ва тарихий Ўзбекистон ҳудудида амалда бўлган бошқа нормаларда, инсон ҳаёти ва соғлиғини сақлаш, жамоат тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш учун муайян фаолият билан шуғулланиш ёки маълум бир лавозимни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум этиш шаклида жазолаш кўзда тутилган. Масалан, бундай жазо даволаниши натижасида одам ўлими ёки бошқа касалликка сабаб бўлган шифокорга нисбатан қўлланилиши мумкин эди .

Вандидодга кўра, тиббиёт билан шуғулланишни истаган одам аввал Аҳура Маздага ишончи бўлмаган учта одамда ўз маҳоратини синовдан ўтказиши керак эди ва шундан кейингина, агар даволанишнинг барча усуллари муваффақиятли бўлса, у киши имонли зардуштийни даволашни бошлаши мумкин эди. Башарти ҳали шифокор бўлмаган шахс бундай синовдан ўтмасдан имонли зардуштийни даволаса ёки пичоқ билан операция қилса, у қасддан қотиллиги учун жазоланган.

Хулоса ўрнида

Биринчидан, Зардуштийлик даврида ўзига хос Жиноят кодекси – Авестонинг бешинчи китоби Вандидод амал қилган, унда қандай қилмишлар жиноят эканлиги ва улар учун қандай жазолар берилиши мустаҳкамлаб қўйилган;

Иккинчидан, жазо тизими анча кенг ва ривожланган бўлиб, ўлимжазосидан тортиб, озодликдан маҳрум қилиш, шунингдек жисмоний жазолар, ижтимоий-сиёсий (бадарға, сургун) ва мулкӣ тусдаги жазоларни кўзда тутган;

Учинчидан, жазо мақсадлари нафақат ижтимоий адолатни ўрнатиш, балки кўрқитувчи, оғриқли ва азоб-уқубатли жазолар орқали жамият аъзоларини жиноятдан қайтаришни кўзлаган;

Тўртинчидан, Авестода берилган жазоларни илмӣ ўрганиш ҳозирги кунда ҳам миллий жиноят қонунчилигини айрим жиҳатларини (хусусан, жазони индивидуаллаштириш нуқтаи назаридан) такомиллаштиришга хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бачинин В.А. Достоевский: метафизика преступления. Художественная феноменология русского протомодерна. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. - Б. 7-8.
2. Платон. Законы // Сочинения: в 3-х т. – Т. 3., ч. 2. – М.: Мысль, 1972. – Б. 340.
3. Ф.Хатамов. Инсон ҳуқуқлари – Янги Ўзбекистоннинг сиёсий ислохотлари асоси. Монография. – Самарқанд: “Самарқанд давлат чет тиллар институти” нашриёти, 2022. – Б.15.
4. Р.Икрамов, Н.Бекмирзаев. «Авесто»да қонун ва инсон ҳуқуқлари талқини // ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 2 | 2021
5. Ҳамрокулов Б.М. Қадимги Туронда маънавий зиён ва уни қоплашга доир дастлабки тасаввурларнинг вужудга келиши // Ж. Фалсафа ва ҳуқуқ 2017/2 – Б.11
6. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи: Т. 1. Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача: олий ўқув юрти талабалари учун дарслик / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги М.Улугбек
номидаги Ўзбекистон Миллий университети. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2014,- Б.90.
7. Халиков А.Г. Правовая система зороастризма: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01: Душанбе, 2004 421 с. РГБ ОД, 71:04-12/132. - С. 301-304.
8. Ахмадпур, Айуб. Незам-и кадаий-и Иран дар аҳд-и бостон. = [Судебная система Древнего Ирана] // Изд. Ун-та им. Шахида Бахонара. - Керман, 1388х./2010. - № 15. - Б. 27.

9. Буриев, И.Б. Конституционно-правовые способы обеспечения свободы вероисповедания / И.Б. Буриев //Таджикистан на пути к правовому государству. - Душанбе, 1998. - Б. 66 – 73.
10. Шокиров Т.С. Истилохоти ӯуқӯқшиносии тоисломи дар забони тољикӣ. = [Доисламские юридические термины в таджикском языке]. – Хужанд: Хуросон, 2008. - Б. 48.
11. Авеста. Кн. 1. –Душанбе, 2014. - Б. 575.
12. Талезари Али Аббас. Становление и развитие институтов преступления и наказания в истории права Ирана: дис. канд. юрид. наук. - Душанбе, 2014. - Б. 36-38.
13. Худойён Ардашер. Таърихи ҳуқуқи Ирон. (Қисми 3: Хахоманишиён). = [История права Ирана. (Ч. 3: Ахемениды)]. - Тегеран: Бехдид, 1376 х./1998. - Б. 66.
14. Амин Саидхасан. Таърихи ҳуқуқи Ирон. = [История права Ирана]. - Тегеран, 1386 х./2008. - Б. 84.
15. Периханян, А.Г. Общество и право Ирана в Парфянский и Сасанидский периоды / А.Г. Периханян. - М.: Наука, 1983. - Б. 257.
16. Аширов А. “Авесто” ва зардуштийларнинг оила-турмуш маросимлари ҳақида// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.2002. №1. – Б. 50.
17. Намазова Ю. “Авесто”да бўй кўрсатган умуминсоний қадриятлар // Ж. Фалсафа ва ҳуқуқ 2017/2 – Б.124.